

Προγράμματα Πρώιμης Παρέμβασης σε νηπιαγωγεία Ειδικής Αγωγής. Ένα παράδειγμα από τα νηπιαγωγεία Μυτιλήνης*

Ευτέρπη Κυδωνιάτου, *Ειδικό Νηπιαγωγείο Μυτιλήνης*

Σοφία Ανδριώτου, *Ειδικό Νηπιαγωγείο Μυτιλήνης*

Μαρία Δροσινού, *Παιδαγωγικό Ινστιτούτο*

Προσδιορισμός της έννοιας της Πρώιμης Παρέμβασης

Η Πρώιμη Παρέμβαση (ΠΠ) απευθύνεται σε όλα τα παιδιά που βρίσκονται σε κατάσταση επικινδυνότητας ή έχουν αναπτυξιακά προβλήματα. Σε αντίθεση με τη Βόρεια Αμερική, όπου η ΠΠ λαμβάνει χώρα από τη γέννηση μέχρι την ηλικία των τριών ετών, στις Ευρωπαϊκές χώρες η διάρκεια της παρέμβασης ποικίλλει. Σαν αρχή η υποστήριξη παρέχεται σε ένα παιδί και στην οικογένειά του μέχρι αυτό να ενταχθεί στο σχολικό σύστημα και μέχρι να είναι υπό την πλήρη αρμοδιότητα των εκπαιδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών (Ευρωπαϊκός Φορέας για την Ανάπτυξη της Ειδικής Αγωγής, 2005, Δροσινού, 2009). Περιλαμβάνει τη διαδικασία από την πρώτη στιγμή που εντοπίζεται και καθορίζεται το πρόβλημα μέχρι την εκπαίδευση και την καθοδήγηση. Τα προγράμματα Πρώιμης Παρέμ-

---

Η κ. Ευτέρπη Κυδωνιάτου είναι Νηπιαγωγός με μεταπτυχιακό στην Ειδική Αγωγή.

Η κ. Σοφία Ανδριώτου είναι Νηπιαγωγός με μεταπτυχιακό στην Ειδική Αγωγή.

Η κ. Μαρία Δροσινού είναι Δρ Ψυχολογίας, τ. Πάρεδρος Ειδικής Αγωγής – Μαθησιακών δυσκολιών του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

* Η εργασία των νηπιαγωγών κ. Κυδωνιάτου Ευτέρης και Ανδριώτου Σοφίας εφαρμόστηκε στο Ειδικό Νηπιαγωγείο Μυτιλήνης το ακαδημαϊκό έτος 2008-2009, υπό την εποπτεία της κ. Δροσινού Μαρίας, στο πλαίσιο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και των θεμάτων μελέτης του Τμήματος Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης.

βασης είναι συνδεδεμένα με το ιδεολογικό φορτίο της ένταξης των παιδιών στο γενικό σχολείο (Ζώνιου-Σιδέρη, 1993 α, β, 1998, 2000 α, β).

Η ΠΠ είναι μια σύνθεση υπηρεσιών για πολύ μικρά παιδιά και τις οικογένειές τους, η οποία καλύπτει οποιαδήποτε δράση λαμβάνεται, όταν ένα παιδί έχει ανάγκη ειδικής στήριξης, ώστε να διασφαλίσει και να ενισχύσει την προσωπική ανάπτυξη του παιδιού, να ενδυναμώσει τις ικανότητες των οικογενειών και να προωθήσει την κοινωνική ενσωμάτωση τόσο του ίδιου του παιδιού όσο και της οικογένειάς του (Peterander, 2008). Αυτή η στήριξη παρέχεται στο φυσικό περιβάλλον του παιδιού σε τοπικό επίπεδο με μία προσέγγιση προσανατολισμένη στην οικογένεια, για την οποία υπεύθυνη είναι μία διεπιστημονική ομάδα (ECI Report, European Agency 2005).

Ως ΠΠ ορίζονται όλες οι μορφές παιδοκεντρικών εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, καθώς και δραστηριοτήτων που αφορούν στην καθοδήγηση των γονέων αμέσως μετά τον προσδιορισμό της αναπτυξιακής κατάστασης του παιδιού (De Moor, Τζουριάδου κ.ά., 1998). Τα προγράμματα Πρώιμης Παρέμβασης ασχολούνται με παιδιά βρεφικής ή νηπιακής ηλικίας με εμφανείς αναπηρίες, αναπτυξιακές διαταραχές ή βρίσκονται σε επικινδυνότητα για αναπτυξιακές διαταραχές. Ειδικότερα, ένα παιδί θεωρείται ότι έχει κάποια διαταραχή, όταν παρουσιάζει καθυστέρηση ή/και δυσλειτουργία σε μία ή περισσότερες δεξιότητες:

- Αδρής κινητικότητας
- Λεπτής κινητικότητας
- Αισθητηριακής αντίληψης
- Αισθητηριακής ολοκλήρωσης
- Επικοινωνίας (λόγου, ομιλίας)
- Γλώσσας και μαθηματικών
- Κοινωνικές (προσαρμοστικής συμπεριφοράς)

Ένα παιδί θεωρείται ότι βρίσκεται σε επικινδυνότητα, όταν παρουσιάζει:

- Ειδικές βιολογικές διαταραχές ορθοπεδικής ή νευρολογικής φύσης
- Χρόνιες παθήσεις, όπως καρδιακά προβλήματα, επιληψία, κυστική ίνωση και ρευματισμό
- Προωρότητα ή παράταση τοκετού

Η ΠΠ σε παιδιά σε επικινδυνότητα ή με αναπτυξιακές διαταραχές είναι μια διαδικασία που πραγματοποιείται σε διάφορες φάσεις. Παρόλο που οι φάσεις αυτές ακολουθούν μια ιεράρχηση διαδικασιών είναι αλληλένδετες και πολλές φορές επικαλυπτόμενες. Αυτές είναι:

- *Εντοπισμός και καθορισμός του προβλήματος.* Ο εντοπισμός του προβλήματος αναφέρεται στην παρατήρηση των πρώιμων σημείων που αποτελούν ενδείξεις ότι η ανάπτυξη του παιδιού βρίσκεται σε επικινδυνότητα. Παράλληλα, μια συστηματική διερεύνηση των ενδείξεων με διάφορα διερευνητικά κριτήρια οδηγούν στην ανίχνευση του προβλήματος.
- *Ο καθορισμός και η διαφοροδιάγνωση του προβλήματος.* Η διαφοροδιάγνωση αναφέρεται στην περιγραφή αναπτυξιακών διαταραχών με βάση τη διαφορική αξιολόγηση της συμπτωματολογίας τους και την πιθανή απόδοση της αιτιολογίας, σύμφωνα με το ταξινομικό σύστημα των ψυχικών και νευροψυχιατρικών προβλημάτων
- *Η Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση.* Με την ειδική αγωγή και εκπαίδευση με την *εξάσκηση και καθοδήγηση* εννοούμε τους στόχους που απευθύνονται στο παιδί και στο περιβάλλον του και έχουν ως σκοπό τη δημιουργία ευνοϊκότερων συνθηκών ανάπτυξης. Ανάλογα με την ηλικία του παιδιού μπορεί να έχουν ως πρώτο αποδέκτη το παιδί ή την οικογένειά του. Προκειμένου η οικογένεια να αναγνωρίσει και να αποδεχτεί το πρόβλημα, παρέχονται ειδικές μορφές εκπαίδευσης και συμβουλευτικής – καθοδήγησης.

Διαχρονικές απόπειρες της εφαρμογής προγραμμάτων Πρώιμης Παρέμβασης

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν γίνει πολλές προσπάθειες για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες των μικρών παιδιών και των οικογενειών τους. Οι πρώτες προσπάθειες για ΠΠ ξεκίνησαν στις Η.Π.Α. το 1960 με το γνωστό πρόγραμμα Head Start, που είχε ως στόχο να βοηθήσει παιδιά και οικογένειες από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Από τότε, το Head Start είναι το μεγαλύτερο πρόγραμμα παροχής εκπαίδευσης, υγιεινής φροντίδας και κοινωνικών υπηρεσιών σε παιδιά με ειδικές ανάγκες και στις οικογένειές τους. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 άρχισε η παροχή υπηρεσιών και σε παιδιά με διαταραχές. Έτσι στη δεκαετία του 1980 αναπτύχθηκαν ειδικά προγράμματα για παιδιά σε επικινδυνότητα, αλλά και για παιδιά με διαταραχές, ενώ στη δεκαετία του 1990 η παρέμβαση επεκτάθηκε και σε παιδιά βρεφικής ηλικίας (Lerner et al, 1998).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η ΠΠ ήταν ένας από τους θεματικούς τομείς στο πλαίσιο των κοινοτικών προγραμμάτων δράσης Helios I & II, που μαζί με την Ευρωπαϊκή Εταιρεία για την ΠΠ (Eurlyaid), μας δίνουν μια καλή εικόνα για την εξέλιξη της σε θεωρητικό, πολιτικό και πρακτικό επίπεδο (Ζώνιου-Σιδέρη, 1993 α, β, 1998, 2000 α, β). Ο τρόπος με τον οποίο η υγεία και οι ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν προοδεύσει και εξελιχθεί τα τελευταία χρόνια, μαζί με τις γενικές κοινω-

νικές αλλαγές, επηρέασαν άμεσα τον τομέα της Πρώιμης Παρέμβασης. Πιο συγκεκριμένα, η αυξανόμενη γνώση στον τομέα της εξέλιξης του εγκεφάλου επεσήμανε τη σπουδαιότητα των πρώτων εμπειριών που επηρεάζουν την ανάπτυξη των νευρικών κυττάρων (Kotulak, 1996). Έτσι, η θετική και πλούσια εμπειρία κατά τη διάρκεια της πρώιμης παιδικής ηλικίας μπορεί να έχει θετικές επιδράσεις στην ανάπτυξη του εγκεφάλου, βοηθώντας τα παιδιά να αποκτήσουν γλωσσικές ικανότητες, να αναπτύξουν δεξιότητες λύσεις προβλημάτων, να διαμορφώσουν υγιείς σχέσεις με ομοίους τους και ενήλικες και να αποκτήσουν διάφορες ικανότητες που θα είναι σημαντικές σε όλη τη μετέπειτα ζωή τους. Συνεπώς, από τη γέννηση μέχρι τα πρώτα έτη της ζωής, ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται τα παιδιά δεν μπορεί να συγκριθεί με οποιαδήποτε άλλη φάση στη ζωή του ανθρώπου.

Με βάση τα παραπάνω η εξέλιξη των ιδεών και των θεωριών έχει αφενός αναπτύξει μια νέα έννοια της Πρώιμης Παρέμβασης, στην οποία η υγεία, η εκπαίδευση και οι κοινωνικές επιστήμες, ιδιαίτερα η ψυχολογία, είναι άμεσα εμπλεκόμενες, και αφετέρου έχει επισημάνει την πρόοδο αλλαγής από παρέμβαση που εστιάζει κυρίως στο παιδί σε μια αυξανόμενη ευρεία προσέγγιση, όπου το επίκεντρο δεν είναι μόνο το παιδί, αλλά και η οικογένεια και η κοινότητα (Peterander et al, 1999; Blackman, 2003).

Στη χώρα μας, αν και η αντιμετώπιση των προβλημάτων των παιδιών με ειδικές ανάγκες συνέπεσε χρονικά με αυτή των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, οι υπηρεσίες και οι μονάδες φροντίδας άρχισαν ουσιαστικά να λειτουργούν μετά τη θέσπιση του ιδρυτικού νόμου της Ειδικής Αγωγής 1143/1981. Το 2000 με το Ν.2817/2000 ιδρύθηκαν τα Κέντρα Διάγνωσης Αξιολόγησης και Υποστήριξης (Κ.Δ.Α.Υ.) των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ως αποκεντρωμένες δημόσιες υπηρεσίες, με σκοπό την προσφορά υπηρεσιών διάγνωσης, αξιολόγησης και υποστήριξης των μαθητών, και κυρίως εκείνων που έχουν ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, καθώς και υποστήριξης πληροφόρησης και ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών, των γονέων και της κοινωνίας. Τα Κ.Δ.Α.Υ. ήταν υπεύθυνα για το σχεδιασμό, την αξιολόγηση και την τροποποίηση του Εξατομικευμένου Εκπαιδευτικού Προγράμματος (Ε.Ε.Π.) του μαθητή. Βέβαια χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια μέχρι να θεσπιστεί νόμος στον οποίο να γίνεται αναφορά, για πρώτη φορά, σε μονάδες και προγράμματα πρώιμης παρέμβασης. Αυτός δεν είναι άλλος από τον Ν.3699/2008, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά στο άρθρο 8 παρ. 1): *Ως ΣΜΕΑΕ ορίζονται α) για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση αα) τα νηπιαγωγεία ΕΑΕ και τμήματα Πρώιμης Παρέμβασης που λειτουργούν εντός των νηπιαγωγείων ΕΑΕ (Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης) για μαθητές*

μέχρι το 7^ο έτος της ηλικίας τους. Επίσης στο άρθρο 32 αναφέρεται: 1) Η φοίτηση παιδιών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ηλικίας τεσσάρων (4) έως επτά (7) ετών στο πρόγραμμα πρώιμης παρέμβασης της Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας και Αποκαταστάσεως Αναπήρων Παίδων (ΕΛΕΠΑΠ) είναι ισότιμη με τη φοίτηση σε οποιαδήποτε μονάδα ειδικής προσχολικής αγωγής.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η ΠΠ δεν ασκείται συστηματικά στη χώρα μας (Drossinou και Kaderoglou, 2005), γεγονός που οφείλεται στην έλλειψη μονάδων και ειδικών, στην ανεπαρκή εκπαίδευση, στην αρνητική στάση της κοινωνίας και την έλλειψη συντονισμού σε διοικητικό επίπεδο. Η πρώιμη διάγνωση των αναπτυξιακών διαταραχών ακολουθεί το ιατρικό μοντέλο (αναγνώριση - εντοπισμός - διάγνωση) και γίνεται κυρίως από γιατρούς, μερικοί από τους οποίους ακόμη και σήμερα συμβουλεύουν τους γονείς να περιμένουν να μεγαλώσει το παιδί τους, επειδή ελπίζουν ότι το αναπτυξιακό του πρόβλημα θα ξεπεραστεί. Λίγες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο εντοπισμός του προβλήματος μπορεί να γίνει από τους εκπαιδευτικούς (Κορδιστού, 2008) ή από τους γονείς. Ωστόσο, οι ίδιοι οι γονείς κατά κανόνα δεν αποδέχονται την ύπαρξη τέτοιων προβλημάτων μέχρι το παιδί να φτάσει στη σχολική ηλικία, όπου επέρχεται η αναπόφευκτη σύγκριση μεταξύ των συνομήλικων παιδιών και διαπιστώνονται ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους.

Στόχοι και προϋποθέσεις επιτυχίας της Πρώιμης Παρέμβασης στο Ειδικό Νηπιαγωγείο

Ο εντοπισμός και ο καθορισμός του προβλήματος, δηλαδή η επισήμανση των σημείων και των ενδείξεων επικινδυνότητας για την ανάπτυξη, είναι η αφετηρία για μια διεπιστημονική (ψυχολογική, ιατρική, παιδαγωγική, κοινωνική) προσέγγιση της ανάπτυξης του παιδιού βάσει αντικειμενικών κριτηρίων. Στη φάση αυτή εκτιμούνται και αναλύονται οι δεξιότητες και οι αδυναμίες του παιδιού στους διάφορους τομείς ανάπτυξης, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη πέρα από το ίδιο το παιδί, την οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, ακολουθείται μια διαδικασία εκτίμησης που περιλαμβάνει σειρά εξετάσεων:

- Οικογενειακό ιστορικό
- Ιατρικές εξετάσεις
- Παραϊατρικές εξετάσεις από ειδικούς, όπως φυσιοθεραπευτές, εργοθεραπευτές και λογοθεραπευτές
- Ψυχοπαιδαγωγικές εξετάσεις που αφορούν την αξιολόγηση της προσωπι-

κότητας του παιδιού εφαρμόζοντας κριτήρια (τεστ) και συστηματική παρατήρηση, καθώς και ανάλυση της μαθησιακής κατάστασης του παιδιού.

- Αξιολόγηση της διαδικασίας αναγνώρισης και παρέμβασης μέσα από τους ίδιους τους γονείς.

Παράλληλα εφαρμόζεται πρόγραμμα συμβουλευτικής των γονέων που αφορά στην παροχή πληροφοριών σχετικά με το πρόβλημα του παιδιού, στη συναισθηματική στήριξη για την αποδοχή του προβλήματος, στην ελαχιστοποίηση του άγχους, καθώς και σε θέματα που σχετίζονται με τη φροντίδα και θεραπεία του παιδιού και ειδικότερους τρόπους ανατροφής του, έτσι ώστε να αντιμετωπίζονται οι ειδικές του ανάγκες. Επίσης, μέσα στα πλαίσια της στήριξης των γονέων εντάσσεται και η υλική υποστήριξη της οικογένειας (Ζώνιου-Σιδέρη, 1993 α, β, 1998, 2000 α, β).

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας εκτίμησης, ενημερώνονται οι γονείς σχετικά με τα αποτελέσματα της αξιολόγησης, λαμβάνονται υπόψη οι προσδοκίες τους, τους παρέχονται συμβουλές σχετικά με το πρόγραμμα παρέμβασης και εκπονείται εξατομικευμένο πρόγραμμα σχετικά με τις υπηρεσίες που κρίνονται ότι χρειάζεται το παιδί. Όταν το παιδί ενταχθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα, το εξατομικευμένο πρόγραμμα που έχει εκπονηθεί, επαναξιολογείται και εφόσον εκτιμηθούν οι νέες ανάγκες του παιδιού, διαμορφώνονται νέοι στόχοι. Δημιουργείται, δηλαδή, ένα Εξατομικευμένο Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα, που επικεντρώνεται στο παιδί και εστιάζει στις εκπαιδευτικές του ανάγκες (Πίνακας 1).

Σχεδιασμός και δόμηση προγράμματος Πρώιμης Παρέμβασης στο Ειδικό Νηπιαγωγείο

Ο εντοπισμός και καθορισμός ενός πιθανού προβλήματος δεν αποτελούν τα βασικά στοιχεία που απαιτούνται για το σχεδιασμό ενός προγράμματος πρώιμης παρέμβασης. Ο εκπαιδευτικός (Παπαναστασίου, 2009), λαμβάνοντας υπόψη τη διαγνωστική εκτίμηση των υπηρεσιών (ΚΕΔΔΥ και Ιατροπαιδαγωγικών Κέντρων), ξεκινά να οργανώσει το πρόγραμμα κάθε παιδιού ξεχωριστά κάνοντας τη δική του διδακτική αξιολόγηση.

Καταρχάς παρατηρεί και καταγράφει τις δυνατότητες του παιδιού στους διάφορους τομείς του αναλυτικού προγράμματος χρησιμοποιώντας διάφορα εργαλεία, όπως για παράδειγμα τις Λίστες Ελέγχου Βασικών Δεξιοτήτων (ΛΕΒΔ), (ΥΠΕΠΘ, 2009). Οι ΛΕΒΔ βασίζονται στο αναλυτικό πρόγραμμα, το οποίο έχει καταγραφεί με τη μορφή διδακτικών στόχων, συμβάλλουν στην εκτίμηση του επι-

πέδου εκπαιδευτικής ετοιμότητας του μαθητή και αναφέρονται στις ακόλουθες περιοχές μαθησιακής ετοιμότητας:

- στον προφορικό λόγο,
- στην ψυχοκινητικότητα,
- στις νοητικές ικανότητες και
- στην συναισθηματική οργάνωση.

Ωστόσο, η παρατήρηση μπορεί να μην έχει μόνο συστηματική μορφή, αλλά να γίνεται και άτυπα, δηλαδή ο εκπαιδευτικός να καταγράφει μόνο όποιες συμπεριφορές κρίνει σημαντικές, κι αυτό γιατί, ενώ η συστηματική παρατήρηση προσφέρει πλούσιες και έγκυρες πληροφορίες, η άτυπη παρατήρηση μπορεί να ενσωματωθεί πιο εύκολα στο σχολικό πρόγραμμα και επιτρέπει στον εκπαιδευτικό να λειτουργεί ως παρατηρητής με μεγαλύτερη άνεση (Παντελιάδου, 2007, Δροσινού, 2009).

Με βάση τα στοιχεία της παρατήρησης και την αξιολόγηση των δυνατοτήτων και αδυναμιών του παιδιού (Δροσινού, 1999, 2004) καταρτίζεται το πρόγραμμα διδασκαλίας στο οποίο καθορίζονται όχι μόνο οι μακροπρόθεσμοι, αλλά και οι βραχυπρόθεσμοι διδακτικοί στόχοι (Υπ.Ε.Π.Θ.- Π.Ι., 1995, 2009α). Οι δυνατότητες του παιδιού μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να βοηθήσουν στην κατάκτηση μαθησιακών δεξιοτήτων που το δυσκολεύουν. Το παιδί συχνά χρειάζεται να διδαχθεί τις ίδιες δεξιότητες ή γνώσεις πολλές φορές σε διαφορετικά μέρη, με διαφορετικούς ανθρώπους και με διαφορετικά υλικά, προκειμένου να προβεί σε μια πιο σύνθετη νοητική λειτουργία αυτή της γενίκευσης. Επιπλέον, είναι χρήσιμο να διδάσκεται μια νέα δεξιότητα με μικρά βήματα, γεγονός που βοηθάει, ώστε να διασφαλιστεί ότι το παιδί έχει κατανοήσει ή έχει θυμηθεί όλα τα στοιχεία της.

Ένα πρόγραμμα εφαρμογής, που υποστηρίζει τις νοητικές ικανότητες με έμφαση την οπτική μνήμη με δραστηριότητες μαθησιακής ετοιμότητας (Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι., 2009 α, β) από το βιβλιοτετράδιο του μαθητή, πραγματοποιήθηκε σε μαθητή του Ειδικού Νηπιαγωγείου Μυτιλήνης, ο οποίος, σύμφωνα με τη γνωμάτευση του ΚΕΔΔΥ Λέσβου, είχε διαγνωστεί με διάχυτη αναπτυξιακή διαταραχή (αυτισμό). Στη γνωμάτευση αναφέρεται ότι το νήπιο παρουσίαζε ελλιπή ανάπτυξη στο γνωστικό τομέα, σε δεξιότητες γλωσσικής ανάπτυξης και στην ψυχοκινητικότητα. Ειδικότερα, ο μαθητής δεν είχε αναπτυγμένο τον προφορικό λόγο, αλλά κατανοούσε και εκτελούσε ορισμένες εντολές, δεν κατανοούσε έννοιες, όπως αυτή του αριθμού, δεν είχε αντίληψη του χώρου και του χρόνου, καθώς επίσης έδειχνε να μην αναγνωρίζει σχήματα και χρώματα. Πρόταση του ΚΕΔΔΥ ήταν να επιτευχθούν εκπαιδευτικοί στόχοι, όπως η ανάπτυξη της γλωσσικής επι-

κοινωνίας, της λεπτής κινητικότητας, του οπτικοκινητικού συντονισμού, και άλλων γνωστικών ικανοτήτων του, όπως η οπτική και ακουστική αντίληψη, η οπτική, λειτουργική και ακουστική μνήμη κ.ά.

Με βάση τα παραπάνω πραγματοποιήθηκε μια σειρά από δραστηριότητες, μία εκ των οποίων ήταν η ακόλουθη:

Διδακτικός στόχος: Η εκμάθηση του κόκκινου χρώματος:

1. *Μακροπρόθεσμος στόχος:* Βελτίωση της οπτικής μνήμης
2. *Βραχυπρόθεσμος στόχος:*
  - α) Αναγνώριση του κόκκινου χρώματος ανάμεσα σε άλλα χρώματα
  - β) Χρήση του κόκκινου χρώματος στη ζωγραφική.

Υλικά:

- Πραγματικά αντικείμενα
- Παιχνίδια του νηπιαγωγείου
- Πίνακας αναφοράς με χρωματιστά χεράκια
- Τέμπερες - δακτυλομπογιές
- Μαρκαδόροι
- Κάρτες
- Τραγούδι
- Φύλλο εργασίας
- Βιβλιοτετράδιο μαθητή, κάρτες

Προϋποθέσεις:

- Το παιδί πρέπει να κατέχει απαραίτητες έννοιες, όπως *πάρε, βάλε, χρωμάτισε*.

Δραστηριότητες:

1. Έχουμε μπροστά μας μια φρουτιέρα, στην οποία υπάρχουν κόκκινα φρούτα και λαχανικά, όπως μήλα, κεράσια, φράουλες, ντομάτες. Συζητάμε με το παιδί για τα φρούτα που βλέπει. Του δίνουμε να φάει για παράδειγμα ένα μήλο και την ώρα που το τρώει του λέμε πόσο νόστιμο είναι το κόκκινο μήλο.
2. Δίνουμε στο παιδί ένα βάζο με κόκκινη δακτυλομπογιά και του βάζουμε μπογιά στην παλάμη του και στη συνέχεια του ζητάμε να βάλει το αποτύπωμά του πάνω σε χαρτί.

3. Δείχνουμε κάρτες με κόκκινα αντικείμενα στο παιδί και στη συνέχεια συζητάμε γι αυτά που βλέπει (Εικόνα 1).
4. Του δίνουμε να κολλήσει τα κόκκινα μήλα στο δέντρο (Εικόνα 2-3).
5. Δίνουμε στο παιδί φύλλο εργασίας που απεικονίζει ένα μήλο και του ζητάμε να το χρωματίσει με κόκκινο χρώμα.
6. Δίνουμε στο παιδί πίνακα στον οποίο είναι σχεδιασμένα χρωματιστά χεράκια και πλαστικοποιημένα χρωματιστά χεράκια και του ζητάμε να πάρει το κόκκινο χεράκι και να το κολλήσει με βέλκρο πάνω στο αντίστοιχο χεράκι του πίνακα.
7. Δίνουμε στο παιδί ένα κουτί με χρωματιστές χάντρες και του ζητάμε να διαλέξει τις κόκκινες.
8. Δίνουμε στο παιδί φύλλο εργασίας στο οποίο απεικονίζονται διάφορα φρούτα και ζητάμε να χρωματίσει με μαρκαδόρο αυτά που έχουν κόκκινο χρώμα.
9. Δίνουμε στο παιδί φύλλο εργασίας με διάφορα χρωματιστά αντικείμενα και του ζητάμε να κυκλώσει αυτά που έχουν κόκκινο χρώμα.
10. Το παιδί ακούει το τραγούδι για το κόκκινο χρώμα.

Η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού προγράμματος Πρώιμης Παρέμβασης

Στο τέλος κάθε δραστηριότητας καταγράφονται σχόλια και παρατηρήσεις που έχουν σχέση με τις δραστηριότητες και τα αποτελέσματά τους. Συγκεκριμένα, ως αξία παρατήρησης μπορούν να θεωρηθούν οι αντιδράσεις των παιδιών κατά τη διάρκεια κάθε δραστηριότητας, η ανταπόκρισή τους στα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και η ιεράρχηση των βημάτων της δραστηριότητας, ώστε να προχωράει το παιδί στο επόμενο βήμα, εφόσον έχει κατακτήσει το προηγούμενο. Επίσης, κατά την ολοκλήρωση όλων των δραστηριοτήτων ο εκπαιδευτικός πρέπει να είναι σίγουρος ότι ο στόχος έχει κατακτηθεί.

Παράλληλα με την εφαρμογή των δραστηριοτήτων στο σχολικό πλαίσιο ο εκπαιδευτικός ενημερώνει και συνεργάζεται με τους γονείς για το διδακτικό του στόχο, όπως αναφέρεται στο έντυπο καταγραφής της συνεργασίας με το γονέα, στα βιβλιοτετράδια για το μαθητή στις Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας (Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι., 2009). Με αυτόν τον τρόπο, μπορούν και οι γονείς να οργανώσουν αντίστοιχες δραστηριότητες στο σπίτι, προκειμένου το παιδί να καταφέρει να ενισχύσει τις έννοιες που κάθε φορά δουλεύονται στο σχολείο. Η συνεργασία και των δύο πλευρών συμβάλλει αφενός στην πρόοδο του παιδιού και αφετέρου στην ικανοποίηση και των δύο, όταν αυτή η πρόοδος πραγματοποιείται.

Μετά το τέλος της εφαρμογής του προγράμματος της Πρώιμης Παρέμβασης, η οποία στηρίχθηκε στην αρχική αξιολόγηση των αναγκών του παιδιού και στη διαμόρφωση των στόχων, ο εκπαιδευτικός προχωράει στην αξιολόγηση της προόδου του παιδιού. Η αξιολόγηση είναι απαραίτητη κάθε φορά που τελειώνει η διδασκαλία ενός διδακτικού στόχου και συντελείται σε όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς. Αυτό συμβαίνει γιατί ο εκπαιδευτικός μόνο τότε μπορεί να θέσει νέους στόχους έχοντας σαν βάση τις νέες, ανάγκες, που έχουν δημιουργηθεί στο παιδί, και να επαναπροφοδοτήσει το διδακτικό του πρόγραμμα. Ακόμη, η αξιολόγηση βοηθάει και τον ίδιο τον εκπαιδευτικό (Δροσινού, 2003) να βελτιώσει ή και να τροποποιήσει τις μεθόδους προσέγγισης των διδακτικών στόχων, καθώς ίσως οι μέθοδοι που χρησιμοποίησε αρχικά να μη συμβάδιζαν με τις δυνατότητες του παιδιού. Επιπλέον, η αξιολόγηση που στηρίζεται στην καταγραφή των αποτελεσμάτων των δραστηριοτήτων, αποτελεί σημαντικό εργαλείο για τον εκπαιδευτικό, προκειμένου να ενημερώνει με ακρίβεια και πειστικότητα τόσο τους γονείς, όσο και τους επαγγελματίες που ασχολούνται με το παιδί, σχετικά με την εξέλιξή του.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ο σημαντικός ρόλος στο πρόγραμμα ΠΠ των επαγγελματιών διαφόρων ειδικοτήτων (λογοθεραπευτές, εργοθεραπευτές, φυσιοθεραπευτών, ψυχολόγων), οι οποίοι υποστηρίζουν το παιδί και την οικογένειά του σε ιδιωτικό επίπεδο. Πολλές φορές, πριν ξεκινήσει το παιδί να φοιτά στο ειδικό νηπιαγωγείο, ήδη υποστηρίζεται από έναν ή παραπάνω επαγγελματίες των παραπάνω ειδικοτήτων, οι οποίοι είτε έχουν υποδειχθεί από τις ιατροπαιδαγωγικές υπηρεσίες, που έχουν διαγνώσει το πρόβλημα του παιδιού, είτε έχουν αναζητηθεί από τους ίδιους τους γονείς στην προσπάθειά τους να βοηθήσουν το παιδί τους.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά αναφέρουμε ότι, προκειμένου να επιτύχει ένα πρόγραμμα Πρώιμης Παρέμβασης, πρέπει να στηρίζεται σε κάποιο θεωρητικό μοντέλο, σε εμπειρική έρευνα σχετική με αυτό το πεδίο, στην αξιολόγηση των διαδικασιών Πρώιμης Παρέμβασης, καθώς και στη γνώση και την εμπειρία τόσο των ειδικών όσο και των νηπιαγωγών που καταρτίζουν και εφαρμόζουν το πρόγραμμα. Η σπουδαιότητα της εφαρμογής των προγραμμάτων Πρώιμης Παρέμβασης σε μια κοινωνία ενδυναμώνει το ανθρώπινο δυναμικό της και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επένδυση για το μέλλον της ίδιας της κοινωνίας.

Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, στην Ελλάδα αναφορά για τα

προγράμματα Πρώιμης Παρέμβασης γίνεται μόλις στον τελευταίο νόμο για την Ειδική Αγωγή (Ν. 3699/2008), χωρίς να αποσαφηνίζεται ιδιαίτερα ο ρόλος τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παραμένει ανενεργή η εφαρμογή τους, καθώς δε δίνεται η δυνατότητα ουσιαστικής ίδρυσης τμημάτων Πρώιμης Παρέμβασης στα ειδικά νηπιαγωγεία. Βέβαια, οι ειδικευμένοι νηπιαγωγοί δομούν, εφαρμόζουν και αξιολογούν προγράμματα Πρώιμης Παρέμβασης στη σχολική τάξη, διότι γνωρίζουν, τόσο από τις σπουδές τους, όσο και από την εμπειρία τους στην εκπαίδευση, τη σπουδαιότητα και την αποτελεσματικότητα αυτών των προγραμμάτων.

Τι γίνεται όμως στις περιπτώσεις των Νηπιαγωγείων Γενικής Αγωγής, στα οποία εγγράφονται στην πλειονότητά τους παιδιά, που βρίσκονται σε επικινδυνότητα να εμφανίσουν μαθησιακές δυσκολίες, ή παιδιά, στα οποία έχει γίνει ήδη ο εντοπισμός κάποιου προβλήματος πριν από την είσοδό τους στην προσχολική εκπαίδευση; Σύμφωνα με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί και ανακοινωθεί, καταγράφεται μια άρνηση των γονιών παιδιών με διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές να ενημερώσουν τις νηπιαγωγούς στο γενικό νηπιαγωγείο για τις δυσκολίες, που αντιμετωπίζει το παιδί τους, και τα προγράμματα Πρώιμης Παρέμβασης, που έχει παρακολουθήσει μέχρι εκείνη τη στιγμή, με αποτέλεσμα οι νηπιαγωγοί να αγνοούν και τη δυσκολία του παιδιού, αλλά και τη διαδικασία Πρώιμης Παρέμβασης που έχει ακολουθηθεί από το γονέα και την οικογένεια (Δροσινού, 2009). Σε άλλη έρευνα, ωστόσο, στην οποία αναφέρονται οι απόψεις των νηπιαγωγών για την ένταξη των παιδιών με ειδικές ανάγκες στην προσχολική αγωγή επισημαίνεται η αντίληψη της πλειονότητας των νηπιαγωγών (της έρευνας) να εκπαιδεύονται τα παιδιά με ειδικές ανάγκες στο πλαίσιο του κανονικού νηπιαγωγείου, με ειδικό πρόγραμμα επικεντρωμένο στις ανάγκες τους, το οποίο όμως θα εφαρμόζεται από ειδικούς και όχι από τις ίδιες. Εφόσον κάτι τέτοιο δε γίνεται οι νηπιαγωγοί προσπαθούν να εφαρμόσουν προγράμματα κοινωνικοποίησης στο περιθώριο της μαθησιακής διαδικασίας, πετυχαίνοντας με αυτό τον τρόπο την κατηγοριοποίηση των παιδιών σε ικανούς και μη μαθητές (Τζουριάδου & Μπάρμπας, 1999).

Σημαντικό επακόλουθο της μη εφαρμογής προγραμμάτων Πρώιμης Παρέμβασης τη σωστή χρονική στιγμή για κάθε παιδί, που βρίσκεται σε επικινδυνότητα για μαθησιακές δυσκολίες ή αντιμετωπίζει διαγνωσμένες μαθησιακές δυσκολίες, είναι η μετέπειτα χαμηλή σχολική επίδοση που έχει ως συνέπεια τη γενικότερη σχολική αποτυχία. Έτσι, το παιδί μαζί με την οικογένειά του μπαίνει σε ένα φαύλο κύκλο απογοήτευσης, τόσο λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζει σε γνωστικό επίπεδο, όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο λόγω του στιγματισμού του ως μέτρου ή και κακού μαθητή.

Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ακόμη ένα, ίσως από τα πιο σημαντικά, πλεονεκτήματα της εφαρμογής των προγραμμάτων Πρώιμης Παρέμβασης στο νηπιαγωγείο, το οποίο αναφέρεται στο γεγονός ότι σε αυτήν τη βαθμίδα της εκπαίδευσης το μαθησιακό περιβάλλον είναι οργανωμένο με τρόπο ευέλικτο και φιλικό, εξασφαλίζοντας τις προϋποθέσεις για την ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών. Με αυτόν τον τρόπο και μέσα από τη χρήση του παιχνιδιού, το οποίο αποτελεί κυρίαρχο διδακτικό μέσο, τα παιδιά ανακαλύπτουν τους τρόπους αξιοποίησης των αντικειμένων και των υλικών, καθώς και τις ιδιότητες τους, με αποτέλεσμα να εξελίσσονται τόσο γνωστικά όσο και κοινωνικά.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, λοιπόν, στην προσχολική αγωγή προβλέπουν μεγαλύτερη εξατομίκευση και δίνουν την ευκαιρία στους παιδαγωγούς να παρέχουν τη δυνατότητα συμμετοχής κάθε παιδιού στις δραστηριότητες της ομάδας, διασφαλίζοντας την ισόρροπη γνωστική, συναισθηματική και ψυχολογική του ανάπτυξη. Έτσι, με το παιχνίδι εξομαλύνονται οι διαφορές και κάθε παιδί, με την κατάλληλη προσαρμογή και καθοδήγηση, μπορεί να συμμετέχει σε αυτό και να χαίρεται με αυτό, διότι ένα χαρούμενο παιδί μπορεί να αντιμετωπίσει πολύ πιο εύκολα τις δυσκολίες του.

Ζητήματα για περαιτέρω συζήτηση για τα εκπαιδευτικά προγράμματα Πρώιμης Παρέμβασης

Σύμφωνα με τη φιλοσοφία της Πρώιμης Παρέμβασης, η ΠΠ δεν αφορά μόνο το παιδί, αλλά και τους γονείς, την οικογένεια, το νηπιαγωγείο και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Σε ό,τι αφορά το παιδί η συζήτηση γύρω από την ΠΠ μπορεί αφενός να αναστρέψει τους παράγοντες επικινδυνότητας, που ενδεχόμενα να οδηγήσουν σε οποιαδήποτε μορφή αναπτυξιακής καθυστέρησης ή δυσλειτουργίας. Αφετέρου η συζήτηση μπορεί να συμπεριλάβει το θεραπευτικό ρόλο της Πρώιμης Παρέμβασης σε παιδιά που ήδη παρουσιάζουν από τη γέννησή τους κάποια αναπτυξιακή διαταραχή, καθώς αντισταθμίζει σε κάποιο βαθμό τα υπάρχοντα προβλήματα και τους δίνει τη δυνατότητα να προλάβουν το φυσιολογικό ρυθμό ανάπτυξης.

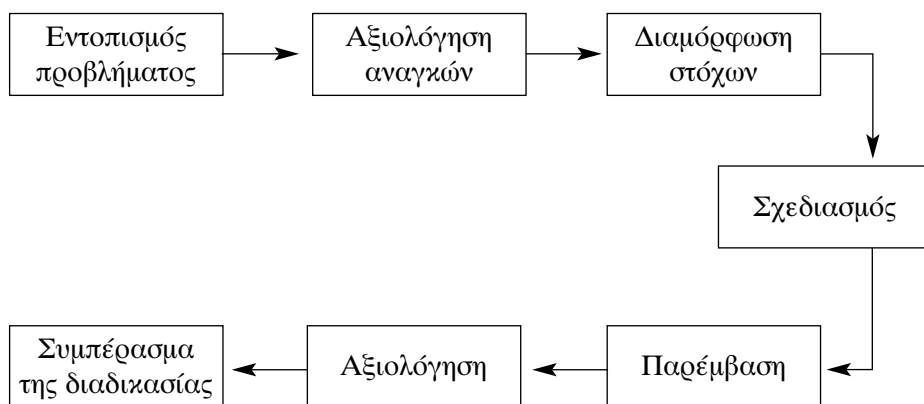
Σχετικά με τους γονείς η συζήτηση γύρω από την ΠΠ μπορεί να αναπτυχθεί κατά πόσο και με ποιο τρόπο αυτή τους δίνει τη δυνατότητα να ανακαλύψουν και να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα των παιδιών τους. Επίσης, τους παρέχει τη δυνατότητα να αποδεχτούν το πρόβλημα, να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματά τους σχετικά μ' αυτό, ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν καλύτερα στις ανάγκες του παιδιού και να αναπτύξουν μια πιο ισορροπημένη συναισθηματική

σχέση, που θα συμβάλει θετικά στην ανατροφή του. Η συζήτηση γύρω από την ΠΠ αναφορικά με το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον μπορεί να αποτρέψει πιθανά προβλήματα των αδερφών, τόσο απέναντι στο ανάπηρο παιδί όσο και απέναντι στον εαυτό τους, καθώς επίσης συμβάλλει σημαντικά στο να προσαρμόζονται τη συμπεριφορά τους στον τρόπο, με τον οποίο πρέπει να αντιμετωπίζεται το παιδί με διαταραχές.

Τέλος, η συζήτηση για την ΠΠ σε ό,τι αφορά την κοινωνία και την αποδοχή των παιδιών με ειδικές ανάγκες ως μέλη της εκφράζει το δικαίωμά τους στην ειδική εκπαίδευση και υποστήριξη. Επιπλέον, η βελτίωση της κατάστασης των παιδιών περιορίζει και μειώνει τους παράγοντες που δημιουργούν εξαρτημένα άτομα, γεγονός που μακροπρόθεσμα αποτελεί επιπλέον επιβάρυνση για την κοινωνία.

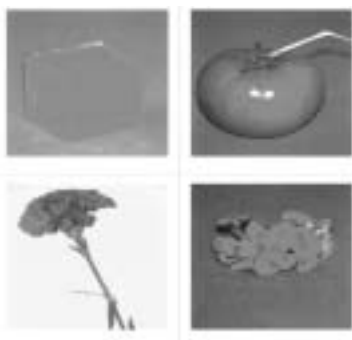
Συνοψίζοντας, υπογραμμίζουμε ότι οι οικογένειες ενημερώνονται για την ΠΠ, όταν ένα μέλος τους έχει ανάγκη από ένα τέτοιο πρόγραμμα. Η συζήτηση που μπορεί να αναπτυχθεί σχετικά με τη σημασία του προγράμματος Πρώιμης Παρέμβασης στο Ειδικό Νηπιαγωγείο περιστρέφεται γύρω από την ενημέρωση της οικογένειας από τους επαγγελματίες, το/τη νηπιαγωγό, η οποία θα βοηθήσει τους γονείς, κυρίως, να θέσουν τους στόχους τους και να εκφράσουν τις προσδοκίες τους από το πρόγραμμα (Rantala Anja et al, 2009) Επίσης, το ίδιο το πρόγραμμα μπορεί να αξιοποιεί τις στοχευμένες δραστηριότητες μαθησιακής ετοιμότητας και να εφαρμόζεται σε συνεργασία με τη νηπιαγωγό, τους γονείς στο φυσικό οικογενειακό περιβάλλον, αλλά και από εξειδικευμένους επαγγελματίες σε εξωτερικά κέντρα Πρώιμης Παρέμβασης.

(Πίνακας 1) Ευρωπαϊκός Φορέας για την Ανάπτυξη της Ειδικής Αγωγής

Δραστηριότητα: Λέει και δείχνει αντικείμενα με το ίδιο χρώμα:

- α) με τυχαία,
- β) με ορισμένη σειρά.

Εικόνα 1. (εκπαιδευτικό υλικό από το βιβλιοτετράδιο του μαθητή: Νοητικές Ικανότητες των βιβλίων ΕΑΕ με τίτλο Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας, Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι., 2009)

Δραστηριότητα: Κολλάει τα μήλα στο δέντρο.

Εικόνα 2-3. (εκπαιδευτικό υλικό για τα μαθηματικά του προγράμματος ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ)

Βιβλιογραφία

- Δροσινού, Μ. (1999). Συζήτηση, πάνω σε μια περίπτωση ενσωμάτωσης αυτιστικού νηπίου, σε δημόσιο νηπιαγωγείο. (Καταγραφή της εκπαιδευτικής παρέμβασης στην προσπάθεια υποστήριξης του προφορικού λόγου). *Σύγχρονο νηπιαγωγείο*, 12:25-30, 39 - 41.
- Δροσινού, Μ. (2003). Άτυπη παιδαγωγική αξιολόγηση και εξατομικευμένο διδακτικό πρόγραμμα στον Αυτισμό. *Σύγχρονο νηπιαγωγείο*, αφιέρωμα στην ειδική αγωγή, μέρος 2ο, 31:8-21.
- Δροσινού, Μ. (2004). Προφορικός Λόγος σε περιπτώσεις αυτισμού και πλαίσιο Αναλυτικού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής (ΠΑΠΕΑ). Απόπειρες κατανόησης και ανάπτυξης διδακτικής μεθοδολογίας. "Επικοινωνία", σ.5-20, Αθήνα. Εκδ. Ελληνικά Γράμματα.
- Δροσινού, Μ. (2009). *Παιδιά μικρής ηλικίας με Διάχυτες Αναπτυξιακές Διαταραχές (ΔΑΔ) στο Φάσμα του Αυτισμού (ΦΑ): Η μετάβαση από τις υπηρεσίες Πρώιμης Παρέμβασης (ΠΠ) στο νηπιαγωγείο*. Ελεύθερη ανακοίνωση στο Συνέδριο με θέμα «Μετάβαση και συνέχεια στην εκπαίδευση: «Αναζητώντας το πλαίσιο για τη συνεργασία παιδιών, νέων, οικογένειας, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και κοινωνικών υπηρεσιών» στην Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Ρέθυμνο.
- De Moor, Τζουριάδου, Van Waesberghe, Κοντοπούλου (1998), Πρώιμη παρέμβαση σε παιδιά με αναπτυξιακές διαταραχές. Ένα μανιφέστο της ομάδας εργασίας Eurllyaid. *Μέθοδοι Πρώιμης Παρέμβασης* (Εκπαιδευτικό Υλικό)
- Drossinou, M., & Kaderoglou, E. (2005). Early Intervention Services in Greece. Present Situation and Future Prospects. Ch. 19, p. 481502. In the Book M. J. Guralnick (2005). *The Developmental Systems Approach to Early Intervention*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing, Co.
- Ευρωπαϊκός Φορέας για την Ανάπτυξη της Ειδικής Αγωγής, (2005), «Πρώιμη Παιδική Παρέμβαση. Ανάλυση των καταστάσεων στην Ευρώπη. Βασικές απόψεις και συστάσεις. Συνοπτική Αναφορά»
- Feldman A. Maurice (2004), *Early Intervention: the essential readings*. Blackwell Publishing
- Κορδιστού, Μ.(2009). Πρώιμη Παρέμβαση σε Παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες., *Θέματα Ειδικής Αγωγής* τχ. 43, σ.σ.29-44.
- Lerner J., Lowenthal B., Egan R. (1998). *Preschool children with special needs*. Boston: Allyn & Bacon
- Lerner J., Lowenthal B., Egan R. (2008). *Prechool children with special needs*. Boston: Allyn & Bacon.

- NOMOS 1143/1981 «Περί Ειδικής Αγωγής, Ειδικής Επαγγελματικής Εκπαιδευσεως, Απασχολήσεως και Κοινωνικής Μεριμνης των Αποκλινόντων εκ του Φυσιολογικού Ατόμων και Άλλων Τινών Εκπαιδευτικών Διατάξεων», ΦΕΚ Α 80/31.03.1981
- NOMOS 2817/2000 «Εκπαίδευση Ατόμων με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες και Άλλες Διατάξεις», ΦΕΚ Α 78/14.03.2000
- NOMOS 3699/2008 «Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση Ατόμων με Αναπηρία ή με Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες», ΦΕΚ Α 199/02.10.2008
- Παντελιάδου Σ. (2007). *Εφαρμογές Διδακτικής Αξιολόγησης και Μαθησιακές Δυσκολίες*. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής
- Παπαναστασίου Έμ. (2009). Πρώιμη παρέμβαση σε παιδιά με προδιάθεση Μαθησιακών δυσκολιών. *Θέματα ειδικής αγωγής*, 43, σελ. 29-44
- Ramey, Craig T. and Ramey S. L. (1998). Early Intervention and Early Experience. *American Psychologist*, 53(2): 109-120.
- Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. (1996). Πλαίσιο Αναλυτικού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής. Προεδρικό Διάταγμα 301/1996.
- Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. (2009α). Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας. α) Προφορικός λόγος, β) Ψυχοκινητικότητα, γ) Νοητικές Ικανότητες, δ) Συναισθηματική Οργάνωση. Βιβλίο για τον δάσκαλο. Εκδ. Δ' Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Υπ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. (2009β). Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας. Βιβλιοτετράδια για το μαθητή: α) Προφορικός λόγος, β) Ψυχοκινητικότητα, γ) Νοητικές Ικανότητες, δ) Συναισθηματική Οργάνωση. Εκδ. Γ' Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εκπαιδευτικό υλικό του προγράμματος ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ με ανάδοχο φορέα το ίδρυμα για το παιδί «Η Παμμακάριστος» Στο διαδίκτυο στο http://www.e-yliko.gr/htmls/amea/amea_yliko.aspx
Πρόσβαση 12/11/10
- Peterander, F. (2008). *Early Childhood Intervention at the Start of the 21st Century - some European Reflections*. Στο διαδίκτυο στο <http://www.eurlyaid.net/DOWNLOAD%20OBJECTS/Early%20Childhood%20Intervention%20at%20the%20start%20of%20the%2021st%20Century%20-%20Peterander.pdf>
Πρόσβαση 19.09.09
- Rantala Anja, PhD; Uotinen Sanna, MEd ; McWilliam R.A., PhD (2009). *Providing Early Intervention Within Natural Environments. A Cross Cultural Comparison*. Στο διαδίκτυο στο <http://depts.washington.edu/isei/iyc/22.2Rantala.pdf>

Πρόσβαση 19.09.09

Τζουριάδου Μ. & Μπάριπας Γ. (1999). *Παιδιά με ειδικές ανάγκες στην προσχολική αγωγή: Οι απόψεις των νηπιαγωγών*. Στο διαδύκτιο στο <http://www.specialeducation.gr/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=122>

Πρόσβαση 19.09.09

ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο : *Τμήμα Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης / Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας, Βιβλίο Εκπαιδευτικού Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης / Βιβλιοτετράδια μαθητή*. Στο διαδίκτυο στο <http://pi-schools.sch.gr/>

Πρόσβαση 10-07-09